

Віктор Акімченков

Сакральні пам'ятки Південно-Західного Криму у виставково-експозиційній діяльності Севастопольського музейного об'єднання

Розглянуто тенденції музейного будівництва 20-х–30-х років ХХ століття на прикладі музейних установ Севастополя. Охарактеризовано специфіку запровадженої антирелігійної кампанії у Південно-Західному Криму, у результаті якої велика кількість сакральних пам'яток регіону була передана у власність музеїв або інших установ міста. Зображено основні етапи існування Севастопольського музейного об'єднання (1928–1940).

Ключові слова: Севастопольське музейне об'єднання, Музей печерних міст, Інкерманський монастир, сакральні пам'ятки, Південно-Західний Крим

Тенденції кінця 20-х–30-х років ХХ століття у сфері музейної справи Радянського Союзу мають свої специфічні риси, які вирізняються серед інших етапів радянської історії. Політичний клімат тоталітарної держави визначав хід наукового прогресу, особливо у гуманітарних науках і тим більше у музейництві, яке «потребувало» перебудови за соціалістичними принципами. Актуальність теми обумовлена тим, що історія діяльності Севастопольського музейного об'єднання (СМО) на сьогоднішній день залишається не дослідженою, зокрема не розкрито питання стосовно використання сакральних пам'яток Південно-Західного Криму у виставково-експозиційній діяльності музейних установ Севастополя. Значний інтерес представляє розгляд процесу формування Музею печерних міст, адже саме ця установа об'єднувала низку пам'яток історії та культури, у тому числі групу християнських та мусульманських сакральних об'єктів.

На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії не існує жодної наукової розвідки, яка була би присвячена Музейному об'єднанню або окремим аспектам його діяльності. Певні орієнтири задає лише студія професора А. А. Непомняшого, де розглянуто панораму розвитку кримознавства у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття¹, а також атмосферу музейної справи у той час². Тому саме архівні матеріали та музейні фонди слугують основою при розгляді поставленої проблеми та на джерельній базі спростовують міф про нібито повну відсутність діяльності Музейного об'єднання.

Початок антирелігійної кампанії на теренах Радянського Союзу проходив на фоні тільки-но завершеної громадянської війни, голоду, тотального терору та інших соціально-економічних експериментів. 23 січня 1918 року було видано Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про відділення церкви від держави та шкіл від церкви». Своєю чергою, зважаючи на те, що Радянська влада була встановлена на півострові лише у листопаді 1920 року, цей документ місцеві органи влади почали втілювати у життя лише з 1922 року. Наприкінці 1921 року Севастопольський революційний комітет передав свої повноваження комітетам рад, у структурі яких було створено церковні столи. Таким чином, вся церковна власність переходила у розпорядження держави. Було націоналізовано та передано на утримання місцевих органів влади храми багатьох конфесій. Слідом за тим майно цих установ передавалося релігійним громадам у безкоштовне користування для культових потреб.

Так, 30 березня 1922 року Комісія з вилучення церковних цінностей відібрала у Інкерманського монастиря 68 срібних речей. 23 листопада 1922 року Севастопольський окружний виконком передав віруючим усі храми Інкерманського монастиря: Святих Клементя з церквами Мартина Сповідника та Андрія Первозванного, Дмитра Солунського, Усіх Скорбящих Радості, Нікольську, Троїцьку, Пантелеймонівську, Воскресенську та Благовіщенську.

20 травня 1926 року постановою Кримського Центрального виконавчого комітету було ліквідовано: Благовіщенську, Пантелеймонівську, Дмитрієвську та Воскресенську церкви. Ліквідацію здійснили у зв'язку з відсутністю бажаючих користуватися установами у культових цілях. Така сама мотивація простежується при ліквідації усіх релігійних установ у 20-ті роки ХХ століття. У 1929 році, незважаючи на скарги віруючих, було ліквідовано храм Усіх Скорбящих Радості.

Постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів РРФСР від 1 квітня 1929 року «Про релігійні об'єднання» змінювалося відношення до релігійних організацій. Частина товариств не пройшли перереєстрацію та припинили свою діяльність. У 1930 році Нікольський собор, Благовіщенська та Усіх Скорбящих Радості церкви були передані Севастопольському музейному об'єднанню. Відтак Пантелеймонівська церква перейшла у відання Інкерманського комітету взаємодопомоги, а Дмитрієвська та Воскресенська були розібрані. Троїцьку церкву передали Інкерманській сільській раді для перевлаштування її під школу. Таким чином, до кінця 1930 року у Інкерманському монастирі діяла лише одна печерна церква – Святого Клементя. Але постановою

Кримського Центрального Виконавчого Комітету від 15 грудня 1930 року її було ліквідовано, а приміщення, яке мало історичне значення, перейшло Кримському відділу зі справ музеїв та охорони пам'яток мистецтв, старовини та народного побуту. У 1932 році Держфонду було передане останнє майно знищених церков, який в свою чергу віддав його Севастопольському музейному об'єднанню. Музейне об'єднання отримало 106 цінних речей на суму 262 рублі, у числі яких знаходилося: 2 мармурових престоли, 68 ікон, 1 дерев'яна люстра, 2 дубових престоли, 1 металевий іконостас та ін. Мармурова плита з надписом Миколи II, датована часом відвідання монастиря імператором у 1911 році, була спочатку передана Херсонському археологічному музею, директор якого повідомив у севастопольській райвиконком про те, що вона історичного значення не має, тому може бути повторно використана. В такий спосіб, у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття було знищено велику кількість культурних надбань, які накопичувалися багатьма поколіннями.

Севастопольське музейне об'єднання внесло суттєвий доробок у налагодження пам'яткоохоронної справи у Південно-Західному Криму. Саме за ініціативи його керівництва був утворений Музей печерних міст, у відання якого було передано багато сакральних пам'яток регіону. 19 жовтня 1937 року Рада Народних Комісарів Кримської АСРР проголосила «територію, зайняту печерними містами: Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Киз-Куле, Качі-Кальон, Сюрень, Мангуп-Кале, Ескі-Кермен, північну частину плато Топшану, печерні комплекси: Донатор, Шулдан, Чилтер, Бакла, Інкерман та у обриві скелі Монастирській по лівому узбережжю Чорної річки, у скелі, на початку Советської балки, плато Уч-Баш – передати у склад нового музею, проголосив цю територію державним заповідником»³. Однак цій події передувала наполеглива праця керівництва Севастопольського музейного об'єднання за право створення подібної установи.

Так, 10 травня 1937 р. на засіданні Севастопольської міськради з доповіддю про необхідність та своєчасність заснування Музею печерних міст виступив директор СМО Д. М. Анкудінов. Негайне вирішення цього питання було визнане необхідним, адже незрозумілим залишався статус цілої групи пам'яток історії, археології та культури. У результаті ініціатива була підтримана міськрадою.

Місцем розміщення нового музею керівництво СМО обрало Інкерман. Про це Д. М. Анкудінов доповів на засіданні міськради. Також назріло питання про встановлення точних кордонів «печерних міст», з цього приводу до Криму було направлено землеміра Химинського⁴, й передачі

до музею усіх раніше вивезених артефактів з цих пам'яток⁵. Ініціатива створення Музею печерних міст була підтримана як урядовими органами республіки, так і науковими установами країни⁶. У листі Народного комісаріату просвіти Кримської АСРР йшлося про те, що «зростає попит на лекції історичного змісту, на екскурсії історичними місцями <...>. Роботи у Криму цілої групи експедицій та авторитетних наукових установ зібрали багато цікавих та цінних історичних матеріалів з питання вивчення печерних міст. Але, все знайдене знаходиться у сховищах Академії наук або у запасних фондах деяких великих центральних музеїв»⁷. 21 липня 1936 року Державна академія історії матеріальної культури надіслала до Раднаркому республіки прохання закріпити за музеєм територію «печерних міст» Криму та підтримала клопотання СМО щодо цього питання. Деякі вчені-кримознавці також продемонстрували наміри допомогти у створенні музею своїми знаннями та досвідом, оскільки це був «перший досвід у світовому масштабі будівництва музею безпосередньо на місці»⁸. Вагомий внесок у формування та розбудову Музею печерних міст вніс спадковий доглядач фортеці Кирк-Єр – Яків Абрамович Дубинський (1895–1958)⁹.

Протягом усього 1937 року працівники новоствореного музею та зібрані матеріали знаходилися при Будинку вчителя у Севастополі¹⁰. Для облаштування Музею печерних міст Музейному об'єднанню було передано Благовіщенський корпус Інкерманського монастиря. Ліквідація церкви там відбулася ще 20 травня 1926 року згідно з постановою КримЦВК з огляду на те, що «відсутні бажані які би використовували її у культових цілях»¹¹. Тому саме на моменту створення музею тут мешкали робітники різноманітних севастопольських підприємств: Севгресу, Жилдору, Бензоскладстрою та ін., яких планувалося переселити до іншого приміщення. На організацію Музею печерних міст офіційно було обіцяно 50 тис. рублів. Але до 29 липня 1937 року вдалося отримати лише 25 тис. рублів, що спричинило певні труднощі у питанні своєчасного закінчення усіх робіт¹². Керівництву СМО було дане завдання до 1 січня 1938 року привести в належний стан приміщення, а до 1 травня 1938 року відкрити у ньому музей. Незважаючи на підтримку як зі сторони РНК Криму, так й Севастопольської міськради – багато питань залишалося невирішеними. У лютому 1938 року приміщення Благовіщенського корпусу не було остаточно передано СМО, а в його приміщеннях мешкало 14 родин робітників місцевих підприємств. Зважаючи на такі обставини, керівництво Музейного об'єднання звернулося до міськради з проханням передати для нового музею приміщення мечеті у Інкермані, на що отримало відмову, адже вона використовувалася як гуртожиток¹³.

20 жовтня 1937 року до Кримської АСРР приїхала інспектор Музейного відділу Наркомосу РРФСР К. А. Врочинська, яка здійснила обстеження кримських музеїв, у тому числі – Музею печерних міст, шляхом участі у двох засіданнях Музейного об'єднання. Перше – було присвячене доповіді начальника експедиції археологічних розкопок, друге – встановленню профілю установи, п'ятирічному плану організації та розвитку музею. Також було вирішене питання й про створення бібліотеки музею, до збірки останньої передали дублікатні екземпляри з бібліотеки Севастопольського музею краєзнавства, який у цей час не мав власного приміщення та знаходився при Військово-історичному музеї¹⁴.

Процес затягуванням у формуванні музею мав й негативний вплив на стан історичних пам'яток регіону. Наприкінці 1938 року голова міської ради Бахчисарая направив до Раднаркому Кримської АСРР листа, у якому зазначав, що у самому місті та на його околицях існує низка пам'яток, які знаходяться у віданні Музейного об'єднання та Наркомосу республіки. Становище цих об'єктів, за його словами, незадовільне: деякі фонтани зруйновані, а окремі тюрбе у напівзруйнованому стані¹⁵. Як додаток до листа директор Державного бахчисарайського палацу-музею тюрксько-татарської культури склав перелік історичних пам'яток, які потребували негайної допомоги.

Було виокремлено 15 об'єктів: кімната XVIII ст. (у провулку Міліцейському, 16) з елементами дерев'яного декору та арабським розписом, яка використовувалась як підсобне приміщення; діючий мармуровий фонтан XVIII ст. з орнаментом (у провулку Міліцейському, 17); недіючий фонтан XVIII ст. зі штучного каменю та орнаментом на території приватного будинку (у провулку Міліцейському, 10); фонтан Сирлик-Чешме XVIII ст. з орнаментом; лазня Сари-Гузель з написом XVI ст. у напівзруйнованому стані (по вулиці Чурук-Су, 147); Ескі-Дюрбе XIV–XV ст. з орнаментом та написом, купол якої потребував ремонту; тюрбе Діляри-Бікєч та Єшіль-Джамі XVIII ст.; тюрбе № 1 (XV ст.), № 2 та № 3 Ахмет-Бея та хана Мухамет-Гірея XVI ст. (у поселенні Азіз); тюрбе Хаджі-Менглі-Гірея XVI ст. з орнаментом (у поселенні Салачик); кладовище Кири Азизлер XIV–XV ст., яке потребувало відновлення, та Успенський монастир XV ст. Але слід зазначити, що поганий стан цих пам'яток було задокументовано ще наприкінці 20-х років XX століття під час їх обстеження У. А. Боданинським та Б. М. Засипкіним¹⁶.

Ситуація навколо музею ставала нестерпною, у її вирішення довелось втрутитися НКП РРФСР та наркому освіти Н. К. Крупській. Саме через це здійснюється гучний скандал між Виконкомом Кримської АСРР та

науково-просвітніми установами Севастополя. До Президії Верховної Ради республіки Наркомосом було надіслано лист про стан севастопольських наукових та музейних установ. Йшлося про нецільове використання мечеті в Інкермані, про боротьбу місцевого архіву та майстерень за право володіти польським костелом й про незадовільний стан Петропавлівської церкви. Жодна з інстанцій не бажала йти на поступки, що, в свою чергу, мало негативний вплив на розгортання науково-дослідної справи у регіоні.

Таким чином, хоча офіційною датою створення Музею печерних міст вважається 19 жовтня 1937 року, але справжня систематична робота з археологічного вивчення та охорони ввірених йому пам'яток історії, співробітниками цієї установи, була розпочата лише на початку літа 1938 року, про що свідчать численні газетні статті місцевої преси¹⁷. У грудні 1938 року Музей печерних міст підготував 420 фотознімків археологічних розкопок печерного міста Мангуп-Кале, які було зроблено улітку 1937 року. Ці фотографії були відправлені до Державного Історичного музею у Москву¹⁸.

Саме у 30-ті роки ХХ століття тенденції у сфері музейного будівництва набувають соціалістичного забарвлення. Всі установи цього типу були побудовані за марксистсько-ленінською ідеологією й поступово «удосконалювались» та реформувались згідно з ідейною структурою «Краткого курсу ВКП(б)» Йосипа Сталіна. У цей час доводиться до життя соціалістична методологія побудови музеїв, основи якої опрацьовувались ще наприкінці 20-х років ХХ століття. Постановою Президії Всесоюзного Центрального виконавчого комітету «Про стан та завдання музейного будівництва в автономних радянських соціалістичних республіках та автономних областях» від 20 серпня 1933 року було вирішено, що «музеї національних республік та областей, котрі повинні бути одним з опірних пунктів марксистсько-ленінського виховання та технічною базою пропаганди серед широких мас – в дійсності, ані за характером, ані за якістю своїх експонатів, не відповідають своєму призначенню», тому їх слід привести до належного стану¹⁹.

У цей час Музейне об'єднання розширило свої заходи щодо збереження історичної пам'яті та популяризації культурного надбання Севастополя. Серед загального корпусу радянської кримознавчої спадщини чітко виокремлюється численна ланка популярних видань СМО (путівники, описи та поштові картки). Особливої уваги заслуговують роботи наукового співробітника Військово-історичного музею – Володимира Петровича Бабенчикова. Він відіграв помітну роль у розвитку популярного

пам'яткознавства в Севастополі. Творчий доробок В. П. Бабенчикова становить дві популярні праці²⁰, які протягом 20-х – 30-х років ХХ століття витримали понад 20 перевидань, та більш ніж 30 статей у пресі, а кількість його неопублікованих праць – численна. В свою чергу поштові картки з видами Севастополя друкувались Об'єднанням в деяких випадках самостійно, а деколи з залученням Кримського державного видавництва²¹.

Перехід Севастополя на режимне положення суттєво вплинув на діяльність установ міста та життя населення. Скоротилась кількість відвідувачів музеїв, коштів не вистачало, тому довелося перейти на утримання із місцевого бюджету, хоча до цього Об'єднання обходилося без дотацій з боку фінансових органів. У грудні 1939 року була проведена старанна інвентаризація майна Музейного об'єднання, під час якої були виявлені нові експонати. В цей же час заступник наркома освіти Кримської АСРР – т. Акімов підготував доповідного листа «Про стан і завдання музейного будівництва Криму», у якому наполягав на реорганізації Музейного об'єднання, яке «фактично треба ліквідувати як надбудову і виділити музеї у самостійні <...> тим паче, що все це диктується умовами режиму міста Севастополя»²². Це питання було винесене на розгляд Ради Народних Комісарів Криму, яка 28 листопада 1939 року прийняла постанову про ліквідацію СМО²³. 13 лютого 1940 року був складений «Акт ліквідації Севастопольського музейного об'єднання». До ліквідаційної комісії увійшли: Д. М. Анкудінов (директор СМО), т. Кольченко (голова Севастопольського міськвідділу народної освіти) та В. М. Молотов (представник Наркомосу). На базі Об'єднання було утворено: Музей Кримської війни, Музей революції та Музей печерних міст. Також вирішили «в силу причин, пов'язаних з режимом[міста Севастополя]», перевести Музей печерних міст до Бахчисарая, де «він буде доступний робітникам»²². Музей печерних міст отримав від СМО усі державні акти на земельні ділянки «печерних міст»²⁴.

Севастопольське музейне об'єднання – це явище, аналогів якому щодо подібної організації роботи музеїв не існувало. За дванадцять років свого існування воно суттєво вплинуло на розгортання науково-дослідної справи у Південно-Західній частині Кримського півострова. Саме завдяки завзяттю та наполегливості керівництва СМО в сформований Музей печерних міст, який став центром систематичного вивчення «печерних міст» та низки інших археологічних пам'яток. Але громадсько-політичні

зміни у Радянському Союзі мали суттєвий вплив на усі сфери життя. Тому з переходом Севастополя на режимне положення змінився й звичний стан речей у місті. Це був перший з факторів, які призвели до ліквідації Музейного об'єднання. Саме в цей час зійшла нанівець активність місцевого краєзнавчого осередку, а про створення чогось якісно нового не могло бути й мови.

- ¹ Непомнящий А. А. Профессор Николай Эрнст: страницы крымского краеведения / А. А. Непомнящий; Центр памятниковедения НАН Украины. – К.: Стило, 2012. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 15).
- ² Непомнящий А. А. К истории погрома 1937–1938 годов в крымских музеях / А. А. Непомнящий // Музеи XXI века: новые реалии, новые подходы, новые возможности: сб. матер. Респ. Науч. Конф. / Мин. Культуры АР Крым. – Симферополь, 2013. – С. 188–207.
- ³ Державний архів у Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Оп. 10. – Спр. 59. – Арк. 33.
- ⁴ Пещерные города-заповедники // Маяк Коммуны. – 1938. – 27 февр. – С. 4.
- ⁵ ДААРК. – Ф. Р-652. – Оп. 10. – Спр. 36. – Арк. 102.
- ⁶ Там само. – Оп. 11. – Спр. 384. – Арк. 4.
- ⁷ Там само. – Оп. 10. – Спр. 58. – Арк. 59 зв.
- ⁸ Бабенчиков [В. П.]. Единственный в мире музей пещерных городов / В. П. Бабенчиков // Маяк Коммуны. – 1936. – 26 июля. – С. 3.
- ⁹ Яків Абрамович Дубинський (20 січня 1895, Феодосія – 1958) – спадковий доглядач фортеці Кирк-Єр, один із засновників Музею печерних міст, 30 років присвятив археології Криму. Вніс суттєвий доробок у збереження та вивчення культурної спадщини караїмів. З 1918 р. Газзан (настоятель) кенаси у Чуфук-Кале. З 1928 р. Здійснював розвідки та розкопки у південно-західному нагір'ї Криму. 1936 р. Почав працювати у Севастопольському музейному об'єднанні. Брав участь у розкопках Державної академії історії матеріальної культури на Ескі-Кермені у 1937 р. Та на Мангупі у 1938 р. (Див. Докладніше: Я. А. Дубинский: [некролог] // Советская археология. – 1959. – № 3. – С. 283; Полканова Т. А. Основатель Музея пещерных городов: памяти Я. А. Дубинского / Т. А. Полканова // Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история / Ассоциация «Крымкарайлар». – Симферополь: Доля, 2005.
- ¹⁰ ДААРК. – Ф. П-35. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 21.
- ¹¹ Терещук Н. М. Взаимоотношения Инкерманского монастыря Св. Климента и местных органов власти в 1920-е гг. по документам церковного стола / И. М. Терещук // Херсонес – город Святого Климента: тез. Докл. и сообщ. VI Межд. Конф. По церковной археологии / Нац. Заповед. «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2011. – С. 38–39.
- ¹² ДААРК. – Ф. Р-652. – Оп. 10. – Спр. 141. – Арк. 153.
- ¹³ Там само. – Оп. 15. – Спр. 12. – Арк. 2.
- ¹⁴ Див. Докладніше: Акимченков В. В. «Академия в миниатюре»: Севастопольский музей краеведения (1923–1939) / В. В. Акимченков; под ред. А. А. Непомнящего;

- Таврический нац. Ун-т им. В. И. Вернадского, Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – К.; Симферополь: АнтикВА, 2012. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 17).
- ¹⁵ ДААРК. – Ф. Р-652. – Оп. 15. – Спр. 12. – Арк. 51.
- ¹⁶ Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: исследования и документы / авт.-сост. А. В. Хливнюк; под ред. А. А. Непомнящего; вступ. Ст. Н. О. Гриненко; комм. Н. В. Кармазиной и др. – Симферополь: СГТ, 2008. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 11).
- ¹⁷ Див. Докладніше: Акімченков В. В. З історії археологічного музейництва Криму у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття: за матеріалами газети «Маяк Коммуны» / В. В. Акімченков // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 111–118.
- ¹⁸ Фотоснимки с раскопок в Мангуп-Кале // Маяк Коммуны. – 1938. – 12 дек. – С. 4.
- ¹⁹ О состоянии и заданиях музейного строительства в АССР и АО // Бюллетень Народного комиссариата по просвещению РСФСР. – 1933. – № 18. – С. 3.
- ²⁰ Бабенчиков В. П. Панорама штурма 6-го июня 1855 г.: путеводитель по картине / В. П. Бабенчиков. – [1-е – 12-е изд.]. – Севастополь, [1927–1938]; Он же. Панорама обороны Севастополя: штурм 6 июня 1855 г. / В. П. Бабенчиков; Севастопольское музейное объединение. – Севастополь: Гос. Изд-во Крымской АССР, 1939. – 13-е изд.; Он же. Описание войны в Севастополе (1854–1855) / В. П. Бабенчиков; Гос. Военно-исторический музей. – [1-е – 4-е изд.]. – Севастополь, [1928–1930].
- ²¹ Севастополь: пристань III-го Интернационала: [почтовая карточка] / изд. Крымгосиздата и Севастопольского музейного объединения. – Севастополь, [после 1930 г.]; № 22: Севастополь: санаторий им. Сталина: [почтовая карточка] / изд. Севастопольского музейного объединения. – Севастополь, [после 1928 г.].
- ²² ДААРК. – Ф. Р-652. – Оп. 15. – Спр. 66. – Арк. 177.
- ²³ Там само. – Ф. Р-652. – Оп. 15. – Спр. 66. – Арк. 2 зв.
- ²⁴ Там само. – Ф. Р-20. – Оп. 10. – Спр. 131. – Арк. 70.

SUMMARY

Viktor Akimchenkov

Sacral monuments of the South Western Crimea in exhibition and exposition activity of the Sevastopol museum association

The tendencies of museum construction of the 20s- the 30s years of the 20th century on the example of museum establishments of Sevastopol are considered. Specifics of the established antireligious campaign in the South Western Crimea as a result of which a large number of sacral monuments of the region were transferred to the jurisdiction of museums, or other establishments are characterized. The main stages of existence of the Sevastopol museum association (1928-1940) are displayed.

Keywords: Sevastopol museum association, Museum of the cave cities, Inkermansky monastery, sacral monuments, South Western Crimea